

Brassai, mint philosophus.

IV.

A materialismus.

A szenvedélyes Hegel-viták elnémultak. Letűntek a philosophiai érdeklődés általános középpontjából. Elhallgatott az egyezményes philosophia is. A hegelianismusnak csak egy-két nagynevű „Nachzügler“-e áll még a küzdőtéren. A böleselkedő világ figyelme, legalább egy kis időre, újabb mozgalom felé irányul. Ez a mozgalom az újabb materialismus. Most már másodszor fejlődik nagy hatalommá. Első ízben Angolországban vert gyökeret Bacon, Locke, Hobbes és Hume hatása alatt, de innen átnyult Franciaországba. Ott még elég józan és tartózkodó. De erőszakos és romboló lesz itt Condillac, Helvetius, La Mettrie és Holbach alatt, kik a legsivárabb és szelentelenebb materialismust hirdetik.

Kant fellépésével itt is új korszakot nyit meg az emberi szellem történetében. A materialismus mindent az érzékelhető anyagra épített, Kant a szellemre. De utódai már a természeti világot is fogalmakból, eszmékből akarják magyarázni. S megkezdődik Hegel, Schelling vezetése mellett egy irány, mely félszáz évig tartó meddő speculatio után egy másik szélsőség, az újabb materialismus karjaiba dobja a világot.

Itt bevált az actio és reactio tana az emberi szellem fejlődésében. Az egyoldalú idealismus ellen az ép oly egyoldalú materialismus most már másodszor lép fel. De még más körülmények is figyelembe veendőek itt. A „nagy forradalom“ s a nyomában következett szabadság utáni törekvések lezajlása után egy gondolatokban és érzelmekben, törekvésekben és aspiratiokban egészen új világ tárul a szemlélő elé. A múlt százévi angol és francia materialismus jobbára elméleti természetű. Századunkban anyagi érdekek és tényezők lépnek előtérbe. S ha e változások kezdetét időponthoz akarnók kötni, az 1830. évet kellene választanunk. Ez időpont a német

költészetben a classicismus és romanticismus végét s az íjű Németország feltűnésének kezdetét jelzi. *Lange* (*Geschichte des Materialismus*) bizonyára túlzással, de némi igazsággal mondja, hogy a német költészetet az 1830. évvel lezárhatnók s kevés valóban jelentőt nélkülöznénk. Aztán, mióta a Hegel-féle *das Wirkliche ist das Vernünftige* az elmélet teréről az állami élet szolgálatába lépett, bizalmatlanságot keltett, hitelét veszíteni kezdette. Gutzkow, Mundt, Laube eudaemonistikus tanokat hirdetnek s közelebb hozzák azokat az élethez. Egyik nő-társuk azt mondja, hogy vannak igazságok, melyeknek könyökükkel kell maguknak útat törniök. Ilyenek az íjű Németország hirdette elvek. Éltéknül az ipar és kereskedelem. Szaporodnak az iparos egyletek. Egyesülnek, tömörülnek az anyagi érdekek szolgálatában álló törekvések. Az oktatásügy terén sürgetik a realis irányú intézeteket, nagyítják a régi elassicus intézetek hibáit. Aztán — mit talán először kellett volna említenem — merészen souverain hatalomként vezető szereppel lépnek fel a természet-tudományok. Liebig felállítja Giessenben az első vegytani laboratóriumot. Humboldt, Müller, Weber, a francia physiologusok új irányokat nyitnak, új módszert hoznak be s útat törnek a physiologia későbbi nagy eredményeihez. Még a theologiában is hat ez a gyakorlati, anyagi, értelmi irány. A tübingai iskola merészen támadja az egyház hagyományait. A korszellem gyakorlati, értelmi. (*Lange* f. i. m.)

Így tömörültek az 50-es évek elején egységes célú munkára azok, a kik a physiologia eredményeire támaszkodva, a régebbi materialismus tanait tudományos alapon rendszerré dolgozták ki. Nem igen tanítanak egyebet, mint a múlt százévi francia anyagelvűek, de azzal büszkélkednek, hogy a mit azok csak állítanak, azt ők a modern természettudományi kutatások alapján igazolni, bizonyítani is tudják. Ez irány szerint az anyag — és csakis az anyag halhatatlan. A természetben az erő szorosan az anyaghoz van kapcsolva s nem egyéb, mint az anyagnak örök időnk óta benne rejlő s attól elválaszthatatlan tulajdonsága. Anyagtól független erőről, minő a lélek, szellem, beszélni üres képzelgés, a theologia és bölcsészet babonája. Az életerő létének hite a múltak sötétségének kísértetei közé tartozik. Nincsenek érzékfölötti erők. A lélek nem a testtől független erő, hanem az agyvelő működése, mely ezzel együtt keletkezik, fejlődik és vesz el. Agyvelő nélkül, vagy mint Moleschott magát kifejezé, „phosphor nélkül nincs gondolat“. Ha az agyvelő elhal, elhal a lélek is, tehát nem halhatatlan. Nincsenek

velünk született eszméink, nincs szabad akarat. Az ember csak annyira szabad, mint a madár a kalitkában.

Ezek az újabb materialismus főbb tételei. Ezeket hirdették Vogt, Moleschott, Czolbe, Büchner stb.

De akadtak épen a természettudósok között olyanok, kik e kor-szellemmel nem voltak megelégedve. Ezek különösen Wagner, a physiologus és Liebig, a chemikus. Ezek s Vogt és Moleschott között az 50-es évek elején egy irodalmi harez tört ki, melyről Lange azt mondja, hogy majdnem ismételte a reformatio nagy vallási vitáinak jeleneteit (*Geschichte des Materialismus*. II. kt. 89. l.). A harez hevesebb kitörésére Wagnernek a természettudósoknak Göttingenben tartott gyűlésén felolvasott értekezése: *Über Menschenschöpfung und Seelensubstanz* adott alkalmat. Az első részben azt igyekszik kimutatni, hogy az emberiségnek egy pártól való származását az exact természettudományok álláspontjáról sem bebizonyítani, sem tagadni nem lehet, tehát a legújabb természettudományi eredmények a bibliai hitet nem érintik. Második része Vogtnak az egyéni halhatatlanságot tagadó egy kijelentése ellen irányul. Általában szétválasztja a tudást és hitet, „hogy a társadalmi rend erkölcsi alapjai teljesen szét ne romboltassanak“. Vogt felveszi az odadobott keztyűt és *Köhlerglaube und Wissenschaft*, Giessen, 1854. művében Wagner felfogását kettős könyvvitelnek tartja s a gúny fegyvereivel harezol ellene. Ebben a könyvében találjuk azt a sokszor idézett mondatot, hogy a gondolatok oly viszonyban állanak az agygyal, mint az epe a májjal és a vizelet a vesével. 1855-ben jelenik meg Büchner híres *Kraft und Stoff*-ja.¹

E vitát legfőbb vonásaiban érintenünk kellett, mert ehhez hasonló s e kérdésekre vonatkozó harezok irodalmunkban is folytak. E harezokra mondja Bánóczy: ² „Németországban a materialismus érthető reactio volt egy félszázad megúnt speculatiója ellen; nálunk philosophiai dilettantismus maradt, mely épen ezért nagyobb hullámokat is vert, mint Kant és Hegel együttvéve, de nyomot nem hagyott“.

Nálunk az 50-es évek második felében csak tanulmányoznak. Napilapok és közlönyök, folyóiratok sűrűn ismertetik az „új irányt“. A *Magyar Sajtó* állandó rovatot szentel külföldi tudományos mozgalmaknak. Mint természetvizsgálókat fölfedezéseikért kiemeli, de

¹ E vita részleteit l. Lange, *Geschichte des Materialismus*. II. kt. 63—114 l. és Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. III. r. II. kt. 227—235. l.

² Emlékbeszéd Greguss Ágost, a m. t. akad. r. tagja felett. 1889.

„generálizáló világbölesekül“ nem ismeri el, mert a kereskedőszerű kétszerkettő négyen túl nem terjed egyoldalúságuk.¹ Brassai itt is az elsők között áll. Irodalmunkban először foglal állást a materialismus ellen egy cikkében (*Az „exact” tudományok követelései a philosophia tárgyában.*), mely már 1856-ban készen volt,² de később előadandó okok miatt csak 1862-ban jelenhetett meg.³ Nálunk első, ki a materialismus mellett emelt szót, dr. Pólya Jakab egy akadémiai felolvasásával, melyben a lélektan alapjául az idegrendszer, a physiologia tanulmányozását sürgeti.⁴ Második, ki a természettudományok meghonosodására igen hasznos szolgálatokat tett, *Mentovich* Ferencz, a nagynevű marosvásárhelyi professor. 1860-ban megalapítja a *Marosvásárhelyi Füzetek*-et, melynek czélja „hasznos ismereteket terjeszteni, régi előítéleteket és babonákat eloszlatni.“ Meggyőződése, hogy „a természettudományok mezeje az a tér, hol a magyar ész legtöbb eredményt vívhat ki“, mert itt érvényesülhet „a minden sentimentalismustól ment józan belátás“. ⁵ Urabátyja, a régi humaniora-irány híve, képviselője a természettudományok ellenségeinek. Ezeket akarja megnyerni ügyének. Czáfolja a természettudományok ellen felhozott ellenvetéseket. Egyedül a természettudományból lehet teljesen belátni, hogy van egy élő isten. Valódi természetismerő istentagadó nem lehet.⁶ Azonban már a VI. cikkben *Schleiden*-nek egy cikke alapján ezt mondja: „Mindaz, mit erő és szellem külön neveivel szoktunk megjelölni, sajátképen nem egyéb, mint az anyagnak bizonyos tulajdonsága“. „A mai természettudomány a természetfölötti dolgokról való hitet a balítéletek sorába útásítja“. Aztán frivol módon kikel az idealisták ellen, kik ellenségei az anyagnak, de azért nagy barátjai a töltött káposztának és ezelnainak. *Mentovich* azután az *Ország Tükre* hasábjait használja fel az újabb materialismus teljes ismertetésére s az itt megjelent cikkeit újakkal is megtoldva s Brassai, Gyulai, Eötvös, Greguss ellen irányuló polemikus részekkel kiegészítve, 1870-ben *Az új világnézet* (Maros-Vásárhely, 1870. 150 l.) czímen kiadta. *Mentovich* bátor, következetes materialista, de nem saját kutatásai alapján

¹ Magyar Sajtó. 1855. 58. 73. sz.

² Az akadémia igazsága. Kolozsvár. 1862. 33. l.

³ Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei. II. kt. 1862.

⁴ Magyar Sajtó. 1858. 5. sz.

⁵ Tanúlságos levelek urambátyámhoz. 6 cikk.

⁶ U. o. II. cikk.

jut elveihez. Könyvének Vogthoz intézett előszavában ezeket mondja: „Az új szellemi mozgalom által szőnyegre hozott kérdéseket elmondom úgy, a mint azokat ön, Moleschott, Büchner s másoktól megértettem s meggyőződésem retortáin lejártattam“. S valóban könyvében a materialismus egész rendszere tiszta, világos, értelmes és élénk előadásban áll ellőttünk.

Irodalmunk legkitűnőbb alakjai kelnek ki e fogyatékos metaphysikájú és gyenge psychológiájú ú. n. világnézet ellen. A köz- és magánéletet, az erkölcsöket, a szépirodalmat féltik hatásától. Ha nem csalódunk, Brassai az irodalmunkban, ki ez elvek kritikai bonczolásában a legmélyebre hatolt. A többiek megelégedtek azzal, hogy szívök vallásos vágyainak és szükségleteinek szolgálatában elemzés és kritika nélkül útasítják vissza a materialismus tanait. Erdélyi János a Petőfi „Ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta“ hasonlatát már e tanok hatásaként fogja föl és kárhoztatja. Brassai a *Critikai Lapok*-ban *A tulós leányát* bírálva Borbála jellemében már e tanok romboló hatását sejtí: „Úgy látszik, hogy a legújabb physiologia tanai már a szépirodalomban is kezdenek visszhangozni s a regényírók ezentúl majd az agy és koponya bonczolásával egészítik ki jellemrajzaikat“. A következő évben „az anyagiság kísérletei, veszélyei és fenyegetései közt“ is hirdeti, reméli, hogy az eszmék megtartják uralmukat.¹

Greguss Ágost, ki Bánóczinak kissé túlzó jellemzése szerint, „újabb történelmünknek Köleseý és Eötvös mellett harmadik önálló philosophusa“,² egész készültségével fordul e téves irány ellen. Akadémiai székfoglalójában, *A materialismus hatásairól* (1859.), és egy későbbi szellemes felolvasásában, *Az egyetlen tudományról*“ (1872.)³ harezol ellene. E harezban — mint Bánóczzi találóan mondja — „több Greguss részéről a lendület, mint az eszme, a meggyőződés, mint az ok s inkább idézetekkel ezáfol, mint fejtegetéssel; de nemes hév jellemzi, az ideálért való lelkesedés és az örök eszményinek belső, átérzett, igaz tisztelete“. És megint: „benne a hit összeolvadt a tudással, a munka az ideállal, a szív a bölcseséggel“. De másfelől Bánóczzi félreismeri a magyar materialista-harez jelentőségét, midőn Greguss második felolvasására vonatkoztatva, így szól: „úgy vélem, hogy e kor jövődő történetírója aligha fog e mozgalomnak

¹ Classicismus és romanticismus.

² Emlékbeszéd Greguss Á. felett. 18. l.

³ Greguss Á. tanulmányai. Pest. 1872. I. kt.

egyebet tudhatni be érdemül, minthogy irodalmunknak e mind maig legkitünőbb népszerűi philosophiai értekezésére alkalmat adott“.

Mi mélyebben keressük e mozgalom jelentőségét. Ha a magyar tudomány e tekintetben nem lehet eredeti és önálló, de legalább tudomást vesz mindenről, mi az elméket foglalkoztatja. Idáig nem igen volt oly hullámvázása az eszméknek, melyet itthon ne éreztünk volna. S ez így van jól, mert legalább nem esünk ki az általános áramlatok sodrából. Ez az igazi jelentősége e mozgalomnak.

Greguss nem száll a dolog mélyére, csak hatásaival foglalkozik a materialismusnak. A materialismus hódított s hódítás nincs pusztítás nélkül. A bölesészet köréből elterjedt már a többi tudományokba s az életbe is. Hódított a tudományokban, művészetekben, különösen a szépirodalomban, a köz- és magánéletbeli szokásokban, erkölcsökben, intézkedésekben, irányokban, életbölesészetben. E rombolásnak akarja útját állani ő.

Eötvöst, a hívő böleset, a természettudományoknak minden újabb eredménye nem atheismusra, hanem a mindenség teremtője előtt alázatos meghódulásra készíti. Ő is aggódva félti a vallás, hit, a társadalmi rend jövőjét. „A vallás tökéletesen pótolhatja a philosophiát, de ez sohasem pótolhatja a vallást“. Teljes meggyőződéssel hirdeti, hogy vallás nélküli társadalom csak szolgálkból állhat. Nem bámul a természetkutatás tévedésein, mert a kezdő mindent bizonyossággal állít vagy tagad s „a természettudomány csakúgy átmegy suhanéz évein, mint mások“. De ha e materialismus „a jövőnek vallása, akkor a jövőnek politikai és társadalmi formáiról kétségünk nem lehet s a legundokabb despotia s a leggyalázatosabb szolgaságnak megyünk elébe“.¹

Brassai már logikája készítése közben foglalkozik e tanokkal. 1856-ban már készen van értekezése (*Az exact tudományok követelesei* stb.), melyet az akadémiához küld be. Csak 1861 közepe felé kerül felolvasásra. Az Értesítőben való közlés előtt kiadják két tagnak meghívására, kik azt az akadémiái dolgozatok között kinyomatásra méltónak nem tartották. Brassai az eljárást nem tartotta törvényesnek, és sérelmét bejelentette 1861 július havában az akadémia kisgyűlésében. Orvoslást nem kapott. Kénytelen volt az ügyet a közönséggel megismertetni s megírta kis füzetét (*Az akadémia igazsága*. Kolozsvár, 1862.), melyben közli a két bírálatot s aljegyzetekben

¹ Eötvös, Gondolatok. Pest. 1864.

észrevételekkel kíséri. Az egyik bíráló szerint az értekezés tartalma korszerű, alakja helyszerűtlen (!); „nem hoz ugyan fel semmi olyast, mit a dologban jártas már másutt nem talált volna, mindamellet, mivel a fölhozottak a kijelelt czél irányához kellőleg vannak idomítva, ezen oldalról a dolgozat méltánylást érdemel“. Másfelől a dolgozat „badarságok összetorlása“; szerzőnek „a bölesészeti pálya nem hívatásköre“; „a bölesészeti tárgy bölesészeti nyomatékos kezeléséhez nem ért“ stb. A másik bíráló szerint: „az értekezés tele van elferdített, alaptalan, a túlságig esigázott állításokkal“; kétségbe vonja „tudományának alaposságát, logikája józanságát“. Az első bíráló szavaiból csakugyan kirí „a rosszúl palástolt ellen-szenv“, a másodikból „az ellenfél ügyvédévé szegődött hamis bíró allegálása“ (Az akadémia igazsága. 45. l.). Nem kapván tért az akadémia Értesítőjében, az Erdélyi Múzeum-Egylet 1862 márcz. 12. ülésén olvasta fel s az Egylet Évkönyveiben tette közzé.

Említettük már, hogy értekezésére közvetlen okot Pólya akadémiai felolvasása adott, ki a lélektan alapjául a physiologiát sürgeti. Ez az irány ma már különösen Wundt munkálkodása folytán győzelemre jutott. Irodalmunkban is Parádi, Pauer igen derék lélektani tankönyvekkel képviselik. Ez irány ellen küzdeni ma már eretnecség számba mehet. Brassai sem útasítja el, csak túlzott követeléseivel áll szembe, mert „a két tudományt tetemes és lényeges faji különbség választja el egymástól“. Így a lélektant az élettant nem iskolázhatja, csak segítségére jó. De Br. nem marad ennél a kérdésnél, hanem általában a philosophia és a többi tudományok közti viszony megállapítására tér át, s e kérdést oly szellemben tárgyalja, mint 40 évvel később positiv philosophiájában. Csakhogy ott a Comte-féle positivizmus ellen küzd, itt az új. n. exact tudományok követelődzései ellen. „Én csak bizonyos tanok túlzott igényeit, jogtalan követeléseit szándéksom visszaútasítani, őket természetes korlátaikra figyeltetni“. Nem vonja kétségbe, hogy az érzelem, gondolat, sőt öntudat anyagi eszközökkel nyilatkozik. De az anyagi tevékenység csak egyik holt elem s „élővé tételére egy másik elútasíthatatlanúl gondoltatja velünk magát“. Ez a másik az *életerő*. Mert chemismussal azokat a jelenségeket, — úgymond — melyeket én az életerőnek is tulajdonítok, teljesen ki nem magyarázhatni. E jelenségek az élő szervezet, az érzet, gondolkodás, öntudat stb. „Odahagyom meggyőződésemet, csak állítsanak elé egy piczike kis moszatkat vagy penészket az ő chemismusokkal“. Aztán az életerő *nem létét* csak

úgy bizonyíthatnák, ha *nem lehetőségét* ki tudnák mutatni. De itt inductio és analogia tehetetlenek s az anyagon kívül valami egyébnek nem létét megbizonyítani nem képesek“. „Akármit tartunk az öntudat, az érzelem, a gondolat emez isteni elemei felől, annyi bizonyos, hogy az nem haladás, nem mozgás, nem oxigén, nem phosphor, nem kéneső, nem tűz, nem fény, nem electricitas, nem magnetismus, nem physikai vonzalom, rugalom vagy tangentialis erő, se chemiai rokonság vagy catalytismus“. Ez az értekezés első, kritikai része. Az állító s Brassai nézeteit tolmácsoló résznek három tétele van:

1. Állítok elé oly valamit, a mely az anyaggal s ennek tudva levő tulajdonságaival minden bizonynyal nem az az egy és így egyéb valami.

2. Mutatok fel oly bizonyos tulajdonságot, a melynek jegyei össze nem férvén az anyag tulajdonságaival, a logika elútasíthatatlan elve szerint más és külön eszmét jelelnek.

3. Hozok fel pl. oly más erőt, a mely az anyag erőivel küzdelemre száll és a melyet emezekkel nem lehet azonosítani.

Ezek az *öntudat*, *szellemi erő* és *akarat*. Amaz „nem szerkesztett tényesor, hanem az énnék oly sajátzerű egyszerű érzése, a mely számtalan tényosornak eleme ugyan, de a melyben elemeket megkülönböztetni nem birunk“. Ám ha a physiologia szerint erő anyag nélkül nem létezhet, akkor az öntudat, mint erő is anyag, „mérhető, latolható, retortába zárható, destillálható, feloldható, lecsapolható, együlhető és felbontható“. A természet világában merő lehetetlenség, hogy egy indító ok *maga magának* gátot vessen; de lehetséges a szellem, az *akarat* világában, mely a természet változhatatlan, örök törvényeivel szembe bír szállani. Pl. egy gondolatra kinyújtom kezeimet más tulajdona elsajátítására. Abban a pillanatban egy más gondolat villan át belsőmben s a kéz félútjában megtér, visszahúzódik.

Ime a *Melyik az igazi tudomány?* s *Az igazi positiv philosophia* két alapvető tételét már 1856-ban megtaláljuk!

Azután rendre veszi s kritikailag megrostálja a materialismus főbb tételeit. A mit az anyag és erő lényege s a köztük levő viszonyról mond, azt ugyanílyen lényeggel, de részletesebben kifejtve találjuk egy későbbi értekezésében, melyet a magyar orvosok és természetvizsgálók ülésén M.-Vásárhelyt 1864 aug. 27-én tartott.¹ Moleschott-

¹ Nemcsak az anyag halhatatlan. Kolozsvár. 1865.

nak híres mondataért: „ohne Phosphor kein Gedanke“ logikátlanságot vet szemére, mert hiszen ha valami egy más valaminek szükséges feltétele, annál fogva még nem kimerítő elégséges oka.

Aztán a materialismus hatására tér. A materialisták azzal biztatnak, hogy e tanok utolsó következéseitől nem kell visszariadni, bármik legyenek ezek. „Ezzel a logikából ki akarják küszöbölni a reductio ad absurdumot, másfelől az erkölcsi eszméknek rendszerök-höz szabott új értelmezéseivel az emberiséget fel akarják szabadítani a vallás ígája alól“. A szabad akarat törlésével megszűnik az erkölcsi jó és rossz közötti különbség. Moleschott „alles begreifen heisst alles verzeihen“ elve „nem egyéb, mint az erkölcsi nihilismus mély-séges fenekén tátongó örvény Syreneinek csábító éneke“. Ez elv mellett egy Trajanust és Nerot egyforma szemmel kell tekintenünk. A „Naturnothwendigkeit“-tal a beszámítás kérdése is összeférhetetlen. A természetben és társadalomban csak egy jog létezik, *az erősebb joga*. Ez tiszta fatalismus, melynek forrása már Hegel „das Wirkliche ist das Vernünftige“ mondatában vígan esőrgedez.

Végül összeállítja a materialista eredoját: „Hiszek az egy anyagban, az örökké való, mindenütt jelenvaló kelmében, az egész világ alkotójában, tiszteletünk egy tárgyában. Hiszek a chemiában, az anyagnak egyetlen egy szülött tudományában, ki fogantaték a Stoffwechselfől, születék az alchymiától, kízzaték Stahlnak alatta, meghala a phlogistonban, feltámadta az oxygénben, és ma ül az ő dicsőségében, tartván kezében a tudományok jogarát és eljövend itélni a philosophusok, az élet és szellem felett. Hiszek a Stoffwechselfen. Hiszem a mozgás örökkévalóságát, hiszem a Kreislauf halhatatlanságát (Moleschott: Kreislauf des Lebens), a tulajdonságot, a 61 elemet, a mindentudó fürkészetet, az erőnek, eszköznek, ezélnak, léleknek semmiségét és a philosophiának tönkre silányítását“.

Ez az első nagyobb értekezése Brassainak a materialismus ellen. 1856-tól kezdve mintegy 30 éven át kérlelhetetlenül harszol ellene s nem mulaszt el egyetlen kínálkozó alkalmat sem, hogy ezzel szemben álláspontját ne érvényesítse. Nagyon ügyetlen és indokolatlan feltevés tehát Mentovich részéről, midőn Brassairól így nyilatkozik:¹ „Csak azért lett oly engesztelhetetlen ellene az újabb materialismusnak, mert a történet úgy hozta magával, hogy dr. Pólya a materialismus mellett emeljen szót az akadémiában s nagyon hihető,

¹ Az új világnézet. 122. l.

mísz szerint, ha ezen jeles tudósunk a materialismus ellen nyilatkozott volna: tisztelt ellenfelünk bombái és röppentyűi az idealismus ellen volnának intézve“.

A 60-as évek elején Brassai és Mentovich között heves polemia fejlődik ki a materialismus fölött, mely mintegy visszhangja a német materialista-hareznek s mely ép úgy, mint ez, nem őrizte meg az irodalmi hangot. Brassai lefordította Liebignek egy felolvasását, melyet az életerő tagadói ellen intézett s megjegyzéseivel kísérve kiadta a *Családi kör* 1861. évfolyamában. Mentovich erre ugyanott czikket közölt, melyben Moleschottnak az életerőt tagadó nézeteit adja elő. Ez volt a harez bevezetése. A küzdő felek minden alkalmat megragadtak egymás csipkedésére. Brassai Szemerével az író és ember kérdéséről folytatott polemijában Mentovichot Moleschott Boswell-jének nevezi, ki tagadja az eszmék létét;¹ Mentovich válaszában Brassait Liebig visszhangjának.² Brassai már 1862. elején egy más tárgyú czikkében³ egy ismeretlen kritikusknak Mentovichra ezélezva gúnyosan mondja: „Ha másunna nem, a *Marosvásárhelyi Füzetek*-ből megtanulhatta *Korunk* színbírálója, hogy az embernek egész erkölcsisége a gyomra állapotától függ“. Mentovich Feuerbachtól kapta tudományát, a kitől ez a hírhedt szálló ige származik: „Was der Mensch isst, das ist er. Ezt Brassai „bifstekes és töltött káposztás elméletnek“ nevezi. Egy ○ jegyű marosvásárhelyi ismeretlen nem késik ezt „ízetlen prikulics-viezez“-nek nevezni.⁴ Brassai sem késik a felelettel. Ha eddig kritikui elvekről folyt a szó, most már mindinkább belehevül kedves tárgyába s az ellenfelével együtt képviselt két irány elveit élénken, szemléletesen állítja szembe: „A töltött káposztás philosophia műnyelve egy külön studium. Nem ok, hanem tény, nem erő, hanem tulajdonság, nem ezélszerúség, hanem kéntelenség, nem gondviselés, hanem fatum, nem szeretet, hanem állati vonzalom, nem gondolat, hanem phosphor, nem kiszámított törvény, hanem az atomok történetes összekoecezanása, nem élet, hanem ammoniák és nem akarat, hanem békóink és bilincseink esókolgatása“.⁵ Valóban a két irány elveinek elég élénk, szemléletes szembeállítás. A marosvásárhelyi ismeretlen hihetetlen durvasággal felel.⁶ Elnevezi

¹ Figyelő. 1861. I. félév. 6. 7. sz.

² U. o. 8. sz.

³ A *Korunk* színbírálójához. Kolozsvári Közlöny. 1862. 19. sz.

⁴ Kísérlet az ítészet mezején. *Korunk*. 1862. 26. sz.

⁵ A kritikus tragédiája. *Korunk*. 1862. 31—35. sz.

⁶ A kritikus komédiája. *Korunk*. 1862. 39. 40. sz.

őt a kritikusok esalhatatlan nagy moguljának, utolérhetetlen grand muftijának, bámulásra méltó Dalai Láámájának, kolozsvári Chimborassonak. Most Mentovich nyíltan beleszól a vitába.¹ Érdekesen jellemző a vita hangja s az a fogalom, melyet Mentovich alkotott magának a philosophiáról. Szerinte a philosophia ugyanis nem egyéb, mint „üres szójátékból összeférezelt sületlenség bábeltornya“. Az élet-erőt védők tábora áll lelkészekből, „kik nem annyira a vallást, mint kepéjüket féltik, az öregebb természettudományi tekintélyek közül azokból, kik denevéri természettel a philosophiában s a természet-tudományokban is otthonosságot affectálván szeretnék, hogy a keeske is jóllakjék s a káposzta is megmaradjon, vagy végre azokból, kikben nincs elegendő bátorság, hogy a tények ezitromhéját egészen kifacsarják“. Azután Brassaihoz fordul: „Ön kétségtől nagy tudós, de mégis igen kicsiny arra, hogy az új eszmék gördülésben levő hógomolyát feltartóztathassa“. Aztán a szellemi tehetségnek az agyvelő állapotával való összefüggésére hivatkozva mondja róla, hogy „alkonyuló napjaiban gyermekies ezivódásban találja örömét s idejét — a nagy Newtontól kissé eltérőleg — nem imádkozásban, de szidalmazással tölti“. E tan alkalmazása bizony nem igen talált Brassaira. A materialismus ellen irányzott értekezései, módszertana, igazi positiv philosophiája e tanok szerint ma nem lehetnének irodalmunk kincsei.

Brassai feleletében² illemsértést, álczatépést,³ és személyeskedést vet szemére s cikkére és a materialismusra térve mondja: „Hógomolya biz'az s elolvad épen úgy, mint az s az is igaz, hogy míg elolvad, egy rakás ártatlan szívben vallás, erkölcsiség és művészet virágait eltemeti, melyért saját enyészte szintoly kevés kárpótlást nyújt, mint Neronak saját szívébe merült kardja a felkoncezolt és felégetett Rómának . . . Az anyag és ámitó tana igazi virága a *fatalismus*. S ha oda jutnék, igazán agyvelőm apadása következtében, hogy azt elfogadjam, akkor örömeztobb fogadnám el a Mahomed, mint Molesehott kezéből“. Mentovich feleletében a fatalismus, művészet, köz-erkölcsiség és vallás veszélyeztetésének vádjától védi a materialismust.⁴ Brassai utolsó cikkében⁵ állítja Mentovichről, hogy „az a

¹ Brassai úr igazsága. Korunk. 1862. 41. sz.

² Mentovichhoz Brassai. Korunk. 1862. 43. sz.

³ Brassai eddigi cikkei W. jegy alatt jelentek meg.

⁴ Válasz Brassainak. Korunk. 1862. 51. sz.

⁵ Jellemviselő maszкура. Korunk. 1862. 56. sz.

tan nem saját gondolkodása s vizsgálatai által érlelt meggyőződése s nincs egy mondata se, a mi Moleschottiano — Buehneriana phrasis vagy paraphrasis ne volna. „Én valóban meg vagyok győződve, hogy nem igen késő idő múlva azt az egész hánytorgatott tudós névsort (mert Mentovich nagynevű tudósokra hivatkozott) csak apró részletekig nyomozó bibliographusok száraz cikkeiben, vagy egy jövőendő Guizot vagy Buckle műveltség-történelmeiben az „elme-tévedések“ rovata alatt fogják megelélni maradékaink“.

Ezzel bevégződött e szenvedélyes polemia, mert Brassai az 1870. megjelent *Új világnézet* támadásaira nem válaszolt. De Brassai folytatja tovább csatározását a materialismus ellen. Következő nagyobb értekezése, melyet a magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyűlésén Maros-Vásárhelyt olvasott fel 1864-ben, *Nemcsak az anyag halhatatlan!* (Kolozsvár, 1865.) A mint a czímből is kitetszik, vallja ő is az anyag halhatatlanságát; de látja, hogy az anyag fogalma az ismeretelmélet kritikáját nem állja ki. Az anyag mivoltába sem a látás, sem a tapintás nem nyújt belátást, „úgy hogy végeredményben az anyagrészezske teljességgel nem érzékeink, még csak nem is képzelődésünk, hanem csupán csak gondolatunk tárgya, a melyet sem nem látunk, sem nem tapintunk, hanem létére egyesegyedül észszel következtetünk“. (Id. m. 8. l.) De sem a kifejezés: az anyag halhatatlan, sem tartalma nem elég világos. Csak *elemzés* vezet kellő értésére. Az ‚exact‘ tudományok nélkülözhetetlen eszközei a *mérés* és *fontolás*. Brassai már elemzés folytán oda jut, hogy „mértékkel rendszerint távolságokat, nem testeket mérünk; anyagot sohasem“. Fontolni meg *súlyt* fontolunk, a mi a test *nehézsége* s ez a *vonzó erő* mutatkozása a testben. Tehát „szoros és egyenes következtetéssel csakis azt állíthatnák kísértményük eredményeül, hogy a *nehézség halhatatlan*“. Igaz ugyan, hogy egyenlő súlyúnak lelt két test egyenlő mennyiségű anyagot tartalmaz, de ez nem egyenes és közvetlen tapasztalat, sem önként érthető és világos igazság, hanem „erős gyanú és igen magas fokú valószínűség“. (20. l.) E szerint az erő a közvetlen felfogás tárgya, az anyag a következtetésé. (23. l.)

Az erők ezek: *nehézség, vonzalom, cohaesio, repulsív erő, chemiai rokonság, meleg, villámerő, magnetismus*; de itt a sor nincs bevégezve, mint a materialisták erősítik, hanem folytatják a sort az életerő, gondolkodó erő, akarat. Ez erők mind halhatatlanok, azaz tapasztalat szerint egyikük sem vesz el, egyiküknek is a tudomá-

nyos emberi nyom se kezdetét, se végét nem érte“. E szerint a materialisták állítását: anyagot erő nélkül gondolni se lehet, így módosítja: az anyag *fogalmát*, úgy a mint azt a tapasztaló természetben *eddigelé* megállította, *vonzó és taszító* erők nélkül gondolni nem lehet“. (24. l.) S ez lényeges módosítás, melyben benne van az, hogy az anyag fogalma a természetben fejlődése szerint változásokon mehet át, és hogy vannak a vonzó és taszító, szóval az ú. n. természeti erőkön kívül más erők is. Vallja Brassai is, hogy mozgást erő nélkül gondolni nem lehet s hogy mozgás soha és semmi esetben sem szűnik vagy semmisül meg“. Ennélfogva az erő sem, tehát nemcsak az anyag, hanem az erő is halhatatlan. Tehát az életerő is. „Jusson eszünkbe valahára az ész is — így végzi sorait — azaz az a gondolkodó, tervelő, akaró erő, melynek létéről való meggyőződésnek hiába akartak vermet ásni az anyag kirekesztő egyetemisége által ellenfeleink. Lehet-e józanúl tagadni éltünkre, korunkra s az évek lefolyt ezreire, mind eseményeire tekintve, hogy az az emberi erő, melyet léleknek nevezünk, folytonos kapcsolatban ne volna a természet minden többi nevezett és nem nevezett erejeivel? Hányszor lesz a gondolat tetté s hányszor keletkezik tetteből újra gondolat? Ugyde a mi létezővel viszonyban van, annak magának is létezni kell. Nemcsak, hanem ha egyszer bevittük az erők sorába, fel is kell ruháznunk minden tulajdonságaikkal. Ha hát az erő általában halhatatlan, önként és a legszorosabb logikával következik, hogy a lélek is halhatatlan“. (34. l.) Egy animista „nem bírja sem hinni, sem képzelni, hogy azt a teljes erejében működő erőt, mely egy J. Caesart, egy Turennet, egy XII. Károlyt lelkesített, akár a Brutus töre, akár egy ágyú- vagy puskagolyó megsemmisített, nyom nélkül elényszerített volna, midőn ílyes egy parányon, egy pihét megmozdító erőn sem történik a természetben“. (35. l.)

Két idevágó nagyobb értekezéséről kell még megemlékeznünk. Egyik *Az életerő léte*,¹ melyet az Erdélyi Múzeum-Egylet 1880 márczius 25-én tartott ülésén olvasott fel. Másik, *Melyik az igazi tudomány*,² melyet a Dávid Ferencz Egyletnek 1887 október 30-án tartott ülésén olvasott fel.³ Utóbbi értekezése azért fontos, mert saját philosophiai rendszerét itt foglalja először, habár nagyon röviden össze. Előbbi értekezésének megírására, közvetlenül Török Aurél

¹ Erdélyi Múzeum. 1880. 4. 5. sz.

² Keresztény Magvető. 1887. 6. füz. és Brassai, Nézetek a vallás eszméjéről. Kolozsvár, 1898. (Dávid Ferencz-Egylet kiadványa.)

adott okot, ki egyik múzeum-egyleti felolvasásában merészen neki megy az életerő hypothesisének s ki akarja azt a physiologiából küszöbölni. Brassai szerint is az életerő, a mennyiben állítást foglal magában, csak hypothesis, mint annyi más a természettudományokban. De hát indokolja-e valami e hypothesis-t? Mert különben nem volna létjogosultsága. A tapasztalat és a tudomány a szervetlen és szerves testeknél egymástól különböző tulajdonságokat észlelt. Amazok egyenemű részekből állanak, külső rárakodás által jönnek létre, az anyagcserét s így a fejlődést egyáltalában nem ismerik; más lényeknek létet nem adhatnak, nem termelnek, nem szaporítnak. Ezek különemű részekből állanak, melyek folytonos tevékenységben vannak; az anyagcsere az élő test életkérdése; ezáltal a szerv megújúl, létet ad más testeknek, szaporodik. Mindezt így tanítja a tapasztalat s az élettan is.

Most jó az okoskodás. Ha az összes természettani törvények sem elégségesek azt a nagy különbséget, mely az élettelen és élő természet között van, megmagyarázni, kénytelenek vagyunk hypothesishez fordulni. Mert azoknak a jelenségeknek, melyek az élő testekben megvannak, de az élettelenekből hiányoznak, okának kell lenni. De az ok keresésében óvatosaknak kell lennünk. Ennek az oknak a tudományoknak megállapított állításaiba, eredményeibe ütköznie nem szabad. Ez az ok vagy az erőknek eddig még fel nem fedezett combinatioja, vagy az életerő. Ez a hypothesis nem jelentőség nélkül való, mert azt mondja ki, hogy „téves és alaptalan az életbuvárlatnak az az állítása, hogy a physikai erők elégségesek az életjelenségek teljes magyarázatára“. Csak akkor veszítené el jelentőségét és jogosultságát, ha a physiologia kimutatná, hogy az életjelenségek s a szervek alkatának előállítására physikai erők elégségesek. De ezt mindeddig még nem tudta kimutatni s ettől „még igen messze vagyunk“.

Másik értekezésében (Melyik az igazi tudomány?) szembeállítja a Vogt-Moleschott-Büchner által képviselt irány legfőbb pontjait saját nézeteivel s azoknak főképp erkölcsi hatásait vázolja erősebb kritika s újabb szempontok nélkül.

Brasai kritikája első értekezésében nem eléggé objectiv, a második e tekintetben már fölötte áll az elsőnek; a harmadik a legáttetszőbb, legvilágosabb és a leghiggadtabb. Greguss tetzetősebb, de nála sok a phrasis. Brassai kevésbé élvezhető; de az is bizonyos, hogy a legmélyebb, legszélesebb körű ismerettel ő harezolt irodalmunkban a materialismus ellen. A többiek csak a levonható, közelebb vagy távolabb fekvő veszélyekre figyeltek és

figyelmeztettek. Brassai az, ki vallásos és erkölcsi nézetei mellett tisztán a tudomány szempontjából tekinti a dolgot s a harezban a materialismus ellen ennek saját fegyvereit használja. E szempontból jut erre az eredményre: „A lélekgyilkoló materialismus alapjában üreges, épületében, követelt rendszerében ellenmondásokkal teljes, következeiseiben a hol nem képtelen, sokszorosán csüggesztő, ferdítő, romboló és veszélylyel fenyegető“.¹ Az anyag mivoltát sem az atomisták, sem a dynamisták nem tudják megmagyarázni. Az „egyedül gondolatunk tárgya, melyre egyes-egyedül észszel következtetünk“. S ha ez úgy van, akkor a materialismus egy, az anyagban nem létező elven, a gondolon, tehát immaterialis elven alapszik s így már alapjában ellenmond magának. Hiszen az atomok érzékileg föl nem foghatók, már pedig a materialismus szerint, a mi érzékeink alá nem esik, nem létezik. Itt a materialismusnak, ha következetes akarna lenni, az atomokat, az alapját tagadnia kellene. E pontnál kellett volna Brassainak hosszasabban időznie. Mert a materialismus a részleteknél, a specialis szaktudományok terén meggyőző erővel hat; de az ismeretelmélet kritikáját nem bírja ki. Pedig Büchnerék azzal dísekednek, hogy ők mindent meg tudnak magyarázni, még pedig minden mívelt ember előtt érthetően. Büchner szerint még a nyomdafestéket sem érdemli meg az a philosophia, a melyet minden mívelt ember meg nem ért. Az anyag és erőinek fogalmában, akárbogy magyarázzák, mindig fognak valami megfoghatatlanra bukkani. Az ú. n. exact tudományok e pontnál ép oly tehetetlenek, mint az általuk gyűlölt és lenézett bölcsészet. Mert még a természettudósok elméje is itt a megismerés első korlátjánál kénytelen megállani s megelégedni a magyarázatnak csak „surrogatúrával“.² Itt Brassai találkozott Du Bois-Reymond felfogásával. Ha a természettudományok megkülönböztetik a szervesetlen testeket a szervesektől, az élettelen természetet az élőtől, akkor — a mint Lange mondja — saját maguk mutatnak útát a materialis világnézet álláspontjának elvetésére s más és magasabb elfoglalására. Hiszen e világnézet a jelenségek ama kiterjedt körének magyarázatára, melyben a szerves élet jelenségei lejátszódnak s melyek lényünknek legnemesebb és legföltettebb érdekeit foglalják magukban, mindeddig képtelennek bizonyult.³ Du Bois-

¹ Az exact tudományok stb.

² Du Bois-Reymond, Über die Grenzen des Naturerkenntens. Lipcse. 1872.

³ Heller Ágost. Visszahatások a materialismus ellen. Budapesti Szemle. 86. kt. 365. l.

Reymond a szervezet előállításánál nem talál komoly nehézséget. A szervezet „egy szerfelett nehéz mechanikai problema, semmi egyéb, tehát magyarázatára mechanikai erőnél egyéb nem szükséges. De talál ám nehézséget a tudat első föllépésénél; ott, hol az élő lény érzéki érzetet fogott föl s a gyönyör és fájdalom érzetét először érezte. Itt van az a áthághatatlan úr, mely most a világot kétszeresen megfoghatatlanná teszi. Az agyvelőnek bármily pontos physiologiai ismerete csak mozgásban levő anyagot mutat, de a legnagyobb illusio azt hinni, hogy ebből szellemi, lelki folyamatok, minő a gondolkodás, akarás, érzés érthetők. Megértünk ebből bizonyos feltételeket, melyek mellett a szellemi élet nyilatkozik; de azt nem, hogyan jó létre e feltételekből maga a szellemi élet. Ez a két határa van a természetismeretnek, melyet a természeti tudományok még oly rohamos haladásuk mellett sem fognak soha átléphetni.

S ha már ez így van, akkor a természeti tudományoknak egyik képzelt főérdeme van megsemmisítve, melyet abban látnak és erősitgetnek, hogy a lelki tevékenységet az anyag functioiban tökéletesen ki tudják magyarázni. Hogy e Du Bois-Reymond s Brassai által is állított hatások nemcsak a természeti ismeretre, hanem általában az emberi ismerő tehetségre vonatkoznak, az a dolog lényegén nem változtat semmit. Az a világnézet, mely az ember e kettős természetét mellőzve, tisztán a természeti tudományokra épül, a „legrosszabb fajta philosophiai egyoldalúságnak (a német Halbheit lefordíthatatlan) nevezhető“.¹

Nem méltán vívott-e Brassai ez egyoldalúsággal?

De mindezek mellett is a materialismusnak meg van az a nagy érdeme a bölesészetben, hogy útját állta a phantasticus üres speculationnak s megtanított a való világ adatainak pontosabb kutatására s Brassainak is megmarad az az érdeme, bármint mérlegeljük munkássága eredményeit, hogy annyi méltatlan támadással merészen szembeszállva figyelmeztetett a veszélyekre, órködött nemesebb érdekeink felett. Ma a materialismusnak, mint egységes világnézetnek, kevés híve van. Ha az utókor történetírója az emberiség nemesebb, eszményi czéljainak és érdekeinek védelmezőit kutatni fogja, a „legjobb nevek“ mellett említeni fogja Brassaiét is.

¹ Lange, Geschichte des Materialismus. II. kt. 143. 1.

Az unitáriusok főtanácsi gyűlése.

(Kolozsvárt oct. 30. 31. és nov. 1. 2.)

I. Ferencz József püspök megnyitó beszéde.

Méltóságos és főtisztelendő Egyházi Főtanács!

A mily örömezzések között volt szerencsém a mult évben egyházi főtanácsunkat megnyitni, tekintettel arra a legfelsőbb kéziratra, melyben Urunk Királyunk Ő Felsége egy évvel ezelőtt, éppen ez idő tájt elrendelni méltóztatott, hogy Budapest székesfővárosunkban tíz szobormű állittassék oly férfiak emlékére, kik nemzetünk ezredéves történetében kiváló helyet foglaltak el: ép oly fájdalmas érzések között üdvözlöm most jelen főtanácsunknak egybegyült tagjait annak a megmérhetetlen veszteségnek sulya alatt, mely Felséges Asszonyunknak, Erzsébet királynénknak alig másfél hóval ezelőtt törtéut halálával áldott jó királyunkat s vele hazánkat és nemzetünket érte és a kinek most a nemzet készül ugyanesak a fővárosban emléksobrot emelni.

Nem bocsátkozom e nagy csapás mérlegelésébe, mert érzi és érezni fogja annak sulyát minden magyar sziv időtlen időkig. Azoknak az intézkedéseknek a felsorolását is mellőzöm, a melyeket a megdöbbentő halálhir vételével azonnal megtettünk, hogy vallásközönségünknek e sulyos csapás felett mélyen érzett fájdalma egyházunkban külsőleg is kifejezést nyerjen; mert ezeket az intézkedéseket E. K. Tanácsunk évi jelentéséből alkalma lesz a mtgs és főt. Egyházi Főtanácsnak megtudni. De mivel a megrendítő haláleset óta most vagyunk így egybegyülve, hazafui érzésemet tagadnám meg, ha elmulasztanám páratlanul nagy és nemes lelkű királynénk emléke előtt ez alkalomból is egész vallásközönségünk nevében meghajolni s halálát megkönyezve, áldani az isteni gondviselést, hogy őt nemzetünknek védangyalul adta míg élt és a ki bizonyára szeretettel tekint le hazánkra és nemzetünkre a szellem országából is, hova angyal-tiszta lelke milliók imájától kísérve elszállt. Oh,